

Jazyky v poezii exilu¹

Josef Hrdlička

Univerzita Karlova

josef.hrdlicka@ff.cuni.cz

LANGUAGES IN EXILE POETRY

The article focuses on the problem of several languages in poetry written in exile or reflecting exile. After a short theoretical and historical introduction, it deals with the Czech exile poetry after 1948 in which some basic relations to languages can be found. It starts with the perception of the second language as alien (by Jana Borová, Jaromír Měšťan), then treats the second language as a cultural feature of not a necessarily exilic milieu (by Milada Součková), and describes the project of getting several foreign languages under control (by Ivan Blatný). The final part presents the conception of an *Ursprache* as a language field in which a subject is constituted (by Věra Linhartová).

KLÍČOVÁ SLOVA:

Exil — poezie — jazyk

Exile — poetry — language

I

Slovo exil označuje historicky i geopoliticky různorodý jev a podobně také otázka, co je exilová poezie a zda má smysl o ní hovořit, může mít celou řadu odpovědí. Aniž bych zacházel do přesnějších definic a diskuzí o pojmech, zaměřím se tu na vybrané příklady z poezie, v nichž dochází ke konfrontaci většinou dvou jazyků v situaci, kdy básník píše v exilu nebo se k exilu výslovně vztahuje. Základní rámec této úvahy je přitom pro poezii a obecněji literaturu daný tím, že autor-exulant působí v jiném jazykovém prostředí, do něž si přináší svůj původní jazyk. Toto setkání jazyků pochopitelně může mít řadu podob.

Obecněji lze hovořit o třech oblastech, které určují exilovou poezii: společenství, řeč a místo — u všech tří exil znamená narušení obvyklého rámce nebo předpokladu poezie. Diskurz o exilu v západní kultuře je výrazně ovlivněn antickou tradicí, která zdůrazňuje individuální rozměr exilu, a o něco méně židovskou tradicí, v níž jde více o rozměr kolektivní. Spojení exilu s jazykem je, jak řečeno, velmi proměnlivé — pro autory latinského středověku prakticky neplatí, ale s plnou silou se prosazuje v moderních jazycích a moderní poezii, kde je vazba na mateřský jazyk v poezii brána téměř jako určující a podstatnější ve srovnání například s románem. Najdeme pro-

1 Článek shrnuje výsledky rozsáhlejší práce věnované poezii v exilu a připravované k vydání.

řadě romanopisce, kteří změnili jazyk — Nabokov, Kundera, Beckett, ale v mnohem menší míře básníky.

Pokud se jen krátce podíváme do historie, pak zmínky o jazyku v exilu se v básních objevují už ve starších dokladech. Solón zmiňuje zapomnění vlastního jazyka v cizině:

Já mnoho lidí, kteří byli prodáni
 – ať neprávem, či právem — nebo uprchli
 zlou hnání nouzí, kteří světem bloudili
 a řeč svou zapomněli, nazpět do vlasti
 jsem přived', založené bohy, do Athén.²

Zmínky o psaní básní v cizím jazyce se objevují u Ovidia, jakkoli v jeho případě jde s největší pravděpodobností o fikci: žádné takové básně se v jeho případě nedochovaly a zmínky mají zřetelnou rétorickou funkci v kompozici básní.³

Martin C. Putna načrtává trojčlennou topologii exilu podle vztahu exulanta k místu, rozlišuje tak „ztracenou“, „cizí“ a „jinou“ zemi.⁴ Tedy relaci k opuštěné vlasti, k cizímu prostředí a nakonec zaujetí novými místy, v nichž vztah k vlasti v důsledku nemusí hrát velkou roli. V případě jazyka je exil pochopitelně odlišný a složitější a obojí, vztah k místu a pohyby jazyka, se mohou vzájemně ovlivňovat. Pracovně můžeme rozlišit několik jazykových vztahů v exilu: básník může udržovat jazyk staré vlasti ve stavu, který odpovídá době jeho odchodu, může ale také sledovat proměny domácího jazyka a přijímat je nebo na ně reagovat; může se nechat ovlivňovat jazykem země exilu, to koneckonců i nezáměrně, nebo citovat či přejímat jeho prvky. Může tento jazyk pociťovat jako cizí (srov. Ovidius), ale také jej přijmout za svůj literární jazyk. Konkrétní příklady přitom ukazují velkou škálu nuancí a složitějších případů, jež naznačené kategorie spojují.

II

Podrobněji se zaměřím na českou poezii v letech 1948–1989 s přesahy do let devadesátých, kde lze najít celou řadu postojů ke změně jazyka a jazykového prostředí. Vezmeme-li básníky, kteří odešli do exilu kolem roku 1948, dá se říci, že mezi nimi převládá postoj nostalgie po domově nebo jeho reflexe, případně nostalgie po staré Evropě, která skončila s druhou válkou a nastupující studenou válkou. Tento stav dobře reprezentují dvě antologie české exilové poezie z padesátých let *Neviditelný domov* (1954) a *Čas stavění* (1956). — V okruhu básníků těchto antologií se opakovaně objevuje celkem očekávaný průnik cizího jazyka do básně jako něčeho vnějšího až nepřátelského, přičemž základním rámcem zůstává mateřský jazyk. Často jde o nápisy, zaslechnuté věty. Jana Borová, vl. jménem Aurelie Jeníková,⁵ situovala svou báseň do

2 *Nejstarší řecká lyrika* 1981, s. 83.

3 Srov. Williams 1994, s. 91–99.

4 Putna 2017, s. 252.

5 O A. Jeníkové srov. Příběh 2001, s. 40–43.

německého uprchlického tábora někdy na začátku padesátých let. V německém hlášení tu ostře zaznívá ozvěna druhé světové války. Báseň ale není jen reminiscencí na válku a patrně to ani není hlavní záměr. Proti tvrdé realitě tábora, neosobnímu vnějšímu světu stojí touha po intimitě domova (domeček), která přechází až do polohy niternosti. V jejím závěru tvoří protipól k realitě uprchlického tábora a vůbec vnějšímu světu právě obraz niternosti (srdce) a o to více báseň zdůrazňuje cizost němčiny:

Co hledají ti lidé chodící sem a tam
 po všech cestách po všech schodištích domů?
 To nejsou domy
 V kterém BLOKU bydlíte? — 8 — 15 — 26?
 Bojím se BLOKŮ
 Chci už bydlet v domě
 domku domečku
 [...]
 Achtung, Achtung! Alle Emigranten die Kinder unter zehn Jahre haben...
 Zas už hned ráno teď ráno bičuje tlampač
 Naproti mému oknu rozvěšuje na ostatné dráty prádlo těhotná žena

Proč jsou ty stromy tak smutné
 i tráva neveselá
 a vůně akátů tak hořká
 a jasmínu vůně bolí
 že zavírám raději okno i srdce?⁶

Jaromír Měšťan, který přispěl do *Neviditelného domova*, v jiné ze svých básní z této doby vnímá němčinu jako jazyk odcizení se vlasti. Německá a česká slova v jeho „Písni na rozloučenou“ vyznačují překročení geografické hranice:

Srdce mi ztvrdlo v kamení
 Tschechisch-Bayerische Grenze
 A jediné slovo HALT
 Lesy jsou tady jako u nás
 Ale to není Šumava
 To už je Böhmerwald⁷

Ivan Blatný, jeden z nejznámějších básníků českého exilu, je vyhlášený míšením jazyků v básních, což je především záležitost jeho pozdější exilové poezie. Na počátku padesátých let publikoval také Blatný několik básní v antologii *Neviditelný domov*. Na rozdíl od citovaných básníků Blatný nevkládá do básně slova druhého jazyka jako cizorodý prvek. V těchto raných exilových básních Blatný naznačuje cizí prostředí jen letmo, místními názvy. V básni „Letní večer“ jemně rozehrává hru s doslovným významem anglického toponyma, která předznamenává jeho pozdější básně:

6 Čas stavění 1956, s. 6.

7 Měšťan 1955, s. 8.

Jako nějaký zlatý roh,
Lighthorne,
klímalo mezi svými posadami.⁸

V roce 1952 získal Blatný cenu Svobodné Evropy za rukopisnou sbírku s názvem *Jazyky*.⁹ Ve strojopisném souboru, který sbírce přinejmenším částečně odpovídá, jsou obsažené dvě básně psané francouzsky. Tendence k míšení jazyků se u Blatného výrazněji prosazuje v pozdějších *Starých bydlištích*, a především v *Pomocné škole Bixley*. Už dvě zmíněné francouzsky psané básně prozrazují zcela jiný postoj k druhému jazyku. Blatný jej do svých básní začleňuje nikoli jako cizorodý prvek, který charakterizuje cizí prostředí; především se snaží přisvojit si (spíše než osvojit, protože leckdy nehledí na chyby) cizí řeč a psát v ní básně, stát se básníkem, který *ovládá* více jazyků. V *Pomocné škole Bixley* to v kvazimakaronské básni „Slavnost“ s jistou ironií přímo konstatuje:

Poetry is a panacea for all illnesses
bratři Marxové vylupují žloutek

Der Dichter spricht in verschiedenen Sprachen
na dně jezera kde vodníci nocují

Volná cesta byla zatarasena
quite blocked by gaiety girls.¹⁰

Milada Součková, jediná básnířka zastoupená v *Neviditelném domově* v básni „Zrání“, zapojuje anglická slova v poloze, která je někde mezi oběma případy:

ptám se: Kde je epos velkoměstských subwayí
proč nenapsal je žádný Amerikán
proč nenapsal ho ani Walter Whitman
i ten psal epos světlem srpna sežehnutých trav
proč nikdo nepsal epos velké hemisféry
kde pod prérií srpnů duní metra subwayí
proč není báseň o mazu, jež potí kámen, dřevo, kovy
57, pět a sedm, fifty seven, sloky opakují
Times, čas, Čas, až zmizí v podzemí
pro lidi, bez lidí, jež žmoulají
oříšky, gumu, cukrovinky, ženy
the room is closed
v tu dobu zavřeno je tajemství¹¹

8 Demetz (ed.) 1954, s. 19.

9 Srov. Příběh 2008, s. 93.

10 Blatný 2011, s. 16.

11 Demetz (ed.) 1954, s. 98.

Angličtina u Součkové také charakterizuje cizí prostředí, ale již nejde o zaslechnutá nebo přečtená slova druhého jazyka, ale spíše o básnickou charakteristiku, v níž angličtina stojí vedle češtiny a její zvuk je nepřeložitelný. Čeština v těchto místech překládá a vysvětluje, angličtina zní, jak se věci na daném místě mají. V citovaném verši Součková přesně vkládá spojku a tak, aby se výrazy v češtině a angličtině rytmicky shodovaly: „pět a sedm, fifty seven“. Podobné, především anglické, charakteristické vsuvky se občas objevují i v jejích pozdějších básních; ve sbírce *Alla Romana* tímto způsobem využívá italštinu. V tomto případě ani nelze hovořit o exilové poezii, ale o postupu vlastním moderní poezii 20. století. Pozoruhodná je ale především stratifikace jazyků v Součkové poslední sbírce, *Sešitech Josefíny Rykové*. Česky psané básně doprovázejí komentáře v cizích jazycích, převážně v angličtině, které formálně připomínají vysvětlivky. Angličtina se v této subtilní jazykové hře jeví jako srozumitelný jazyk běžného dne, dává rámeček češtině jako jazyku vzdálené země, který je de facto nesrozumitelný. Do vztahu dvou hlavních jazyků Součková ironicky vnáší topologii svého exilu.

III

Exil po roce 1968 přichází v odlišné geopolitické situaci s odlišnými důrazy. U básníků tohoto období většinou není přítomná silná nostalgie po domově, mnohem více jde o přesun do jiné země, jiného jazykového i kulturního společenství a ve větší míře přijetí stavu věcí. Rámcová kategorizace ovšem nevystihne přesně všechny nuance, které přinášejí jednotlivé básně, často objevující odlišné odstíny jazykového exilu. Básně Ivana Schneedorfera se vyznačují lehkou nostalgií, která spíše než stesk po ztracené vlasti vyjadřuje postavení člověka v otevřenějším světě, kde se různá místa spojují a obraz domova zůstává vždy fragmentární. V jeho básních ojediněle zaznívá angličtina (Schneedorfer žije v Kanadě) jako hudební motiv nerozlučně splétající dvě místa:

Ještě téhož odpoledne
jedna z dívek na stráni
vyšla z kola ven.
Utrhla si kopretinu,
a náhle česky počítá:
Má mne rád, či nemá mne rád...
Teď už se jí nechce zpívat
*In the fields I like to play
on my summer holiday...*
To už se jí zpívat nechce.
Jak to ale vysvětlí
těm kanadským holkám?¹²

Určitou „internacionalizací“ literatury by bylo možné sledovat i u básníků jiných národností, kteří v tomto období i skrze překlady výrazněji pronikají do povědomí. Dva

12 Schneedorfer 1987, s. 59.

nejznámější případy představují Czesław Miłosz a Josif Brodskij. Mezi českými exulanty po roce 1968 najdeme řadu autorů, kteří opustili češtinu a přijali za svůj jiný literární jazyk. Vedle Milana Kundery například Libuše Moníková, která začala psát a publikovat až v němčině po svém odchodu v roce 1971, nebo básníci Jiří Gruša a Petr Král, kteří v cizině psali jak česky, tak německy, respektive francouzsky.¹³ Nakolik je původní jazyk pro básníka důležitý, dosvědčuje dílo Františka Listopada, který od roku 1958 působil v Portugalsku, stal se tu významnou kulturní osobností, v portugalské také psal, ale v poezii zůstával u češtiny.

Zvláštní případ představuje Věra Linhartová. Po svém odchodu do Francie napsala několik francouzských textů, které stojí na pomezí poezie a prózy. Pokud bychom je s vědomím nejednoznačnosti, která je jim vlastní, četli prizmatem exilu, který tu je do jisté míry a zcela osobitě tematizován, dá se říci, že Linhartová vnější topologii exilu, tedy vztah k vlasti, hostitelské zemi a cizině, přenáší do jazyka.¹⁴

Úvahám o exilu věnovala Linhartová kratší esej „Za ontologii exilu“, v němž po pětadvaceti letech uvažuje o své exilové zkušenosti. Ke slovu exil se od počátku staví s výhradami, chápe jej jako pojem komplementární k usedlictví, a sama se naopak hlásí k nomádství. S odkazem na starší historii, která znala jen nucený exil, rozlišuje také moderní podobu dobrovolného exilu, kdy exulant není vyhnán, ale odchází ze svého rozhodnutí a v tomto druhém exilu pak Linhartová rozlišuje ještě mezi útekem před nepřízní okolností a exilem jako výchozím bodem jinam, „k místu v samé podstatě neznámému, otevřenému veškerým možnostem“.¹⁵ Právě tento druhý, „proměněný“ exil označuje slovem nomádství. První typ exilu, „strpěný exil“¹⁶ je „prožíván jako období, v němž se zastavil čas, neboli jako čas provizorní, kdy se jen vyčkává pomyslný návrat do místa a času před nastalým přerывem [tj. odchodem do exilu, jh]“. Nomádství naproti tomu charakterizuje „čas plný, jako začátek bez určitého cíle a zejména bez klamně naděje na návrat“.¹⁷

Věra Linhartová napsala ve Francii několik próz, které zachycují, dá se říci, „nomádský pohyb“ v prostoru řeči. První z nich *Twor* (psáno 1971) můžeme číst jako pronikání do neznámé oblasti, kterou otevírá francouzština jako cizí jazyk, o něco pozdější „*Lieux errables*“ (Bludná místa, 1976) nebo *Intervalles* (Mezidobí, psáno 1977) jako vnímání a uvědomění tohoto prostoru a *Portaites carnivores* (Masožravé portréty, 1982) jako proniknutí do hloubkové struktury nomádské existence, kterou Linhartová chápe jako mýtus. Pohyb přitom jde také od textu, který výrazně upozorňuje na svou jazykovou povahu, k prózám (*Masožravé portréty*) psaným na první pohled transparentním jazykem.

Twor, nejvíce z těchto textů zaměřený na jazyk, představuje fragmentárně psaný text sestávající z kratších pasáží, které někdy připomenou záznam pozorování,

13 Srov. Martínek 1994, s. 119–126.

14 K tématu exilu u Linhartové srov. studii Zuzany Stolz-Hladké (1999), jíž vděčím za podstatné podněty; Veronika Košnarová pak souhrnně pojednává Linhartové francouzsky psané texty (Košnarová 2009).

15 Linhartová 1994, s. 67/72. Cituji podle česko-francouzského vydání, text byl později pře-tištěn v souboru *Soustředné kruhy* (Linhartová 2010).

16 Tamtéž, s. 67/73.

17 Tamtéž, s. 67/72–73.

zhuštěnou reflexi událostí, ale také neidentifikovaný citát, útržky úvah, fragment básně nebo slovní asociace. Text přesto vykazuje určitou koherenci, jako by svým pohybem zachycoval utváření subjektu, který se z fragmentů řeči postupně vynořuje nebo rodí. Jazyk tu představuje médium identity promlouvajícího já a pronikání do francouzštiny a do nového prostoru znamená také proměňování identity tohoto já. Text sám je fragmentární i na úrovni věty: slova jsou oddělována většími mezerami a interpunkce je zredukována na dvojtečky a otazníky, což ruší dojem promluvy a zdůrazňuje pohyb jazyka samotného. Na jednom místě je tato dekonstrukce jazyka označena obrazem „labyrinthe ombilinguiste“ / „pupečnojazykového labyrintu“,¹⁸ což evokuje obraz jazyka jako pupeční šňůry a proces rození. Začátek textu uvádí důležitý motiv dvojdomosti světa (8/9), který se pak opakovaně navrácí v různých variacích na zdvojování cest a jazyka. Snahou mluvčího je tato rozcestí překonat, nemuset zvolit jednu z cest, ale uchovat vždy všechny možnosti, jako by směřoval k místu před rozbíháním, k místu jistého počátku.

Důležitý je název textu: *Twor* připomíná české slovo *tvor*, v češtině zřídka užívané písmeno *w* evokuje ortografii starší češtiny a vyvolává dojem archaičnosti slova. *Twor* v sobě zároveň obsahuje anglické slovo *two*, které upomíná zdvojování. Slovo tak zahrnuje motiv zdvojení i sestup do hloubky, ke stavu před zdvojením. V závěru textu se slovo *Twor* objevuje v této pasáži:

Dégoût infini de parler de laisser des mots s'écouler encore de perdre les mots
 Fini les tentatives épuisantes de passer inaperçu Fini les travestissement
 J'irai au fond du mot aussi sûr que je vais au bout du monde
Persona l'hai saputo ne veut dire pas plus que *larva*
Personne je le suis *Stvůra Twor Sattvara*

Nekonečná nechuť mluvit nechat slova ještě plynout ztrácet slova Konec
 vyčerpávajícím pokusům projít nepovšimnut Konec převlekům dojdou na
 dno slova tak jistě jako že jdu na konec světa
Persona l'hai saputo neznamena víc než *larva*
Osoba to já jsem *Stvůra Twor Sattvara*¹⁹

V jeho sousedství najdeme slova *persona* a *larva*, evokující motiv masky, slovo *stvůra*, etymologicky příbuzné slovu *tvor*, jeho význam monstrum, nestvůra a ve významu nezdařeného stvoření. Slovo *sattvara* může být složeninou sanskrtských slov, ale zároveň zvukově připomíná slovo *stvůra* a v této konstelaci naznačuje také sestup k archaickým vrstvám jazyka.²⁰ *Twor* tu znamená neurčitou osobu a zároveň něco stvořeného, něco, co se rodí nebo se stává jiným. Práce s jazykem poukazuje ke dvojímu pohybu textu. V syntagmatické ose jde o příběh stávání se jiným, ale současně v paradigmatické ose, aktualizované hrou slov a jejich analýzou, jde o hlubší zkušenost jazykového prostoru více jazyků. V této rovině jde o proces zrození subjektu z jazyka. Stvoření, které je ne-přirozené, jde proti přirozenému řádu, protože je vědomé

18 Linhartová 1992, s. 38/39.

19 Tamtéž, s. 76/77.

20 Viz Stolz-Hladká 1999, s. 174–176.

a protože žádný jazyk v Linhartové díle není mateřský.²¹ Zuzana Stolz-Hladká také připomíná, že u Linhartové nejde ani tak o různé jazyky, které by stály proti sobě, ale o jednu řeč, jakousi *Ursprache*.²² Ta vytváří spojitě, byť složitě členité pole různých jazyků, v němž dochází k formování nebo proměně subjektu. Z hlediska vztahu jazyka, domova a exilu nemá tento prostor pevný střed, nýbrž lokální útočiště v různých náčrtech autonomie.

IV

Český literární exil, jak jsem již uvedl, měl svou historii, v níž postupně dochází k obratu od nostalgických postojů a relativně uzavřeného světa padesátých let k otevřenější, internacionální scéně. Od šedesátých let mnohem více spisovatelů mění literární jazyk, což se týká také básníků. Zvláště u básníků, kteří odešli do exilu bezprostředně po roce 1968 nebo později, se objevují různé strategie přesunu do jiného jazyka. Ať je to Petr Král, který psal básně jak francouzsky, tak česky, nebo Věra Linhartová či Jiří Gruša, kteří každý odlišným způsobem přenesli těžší svého díla do jiného jazyka. U Věry Linhartové se tento přesun stal přímo tématem některých jejích textů psaných v exilu a byl provázen svěbytným uvažováním o exilu a nomádství.

LITERATURA:

- Blatný, Ivan. *Pomocná škola Bixley*. Praha : Triáda, 2011.
- Čas stavění: *Anthologie: Básně čes. exulantů*. Vídeň : Bohemica Viennensia, 1956.
- Demetz, Peter (ed.). *Neviditelný domov: verše exulantů 1948–1953*. Paříž : Editions Sokolova, 1954.
- Košnarová, Veronika. „Jinde. Francouzská tvorba Věry Linhartové“. *Česká literatura*, 2009, roč. 57, č. 5, s. 623–650.
- Linhartová, Věra. *Twor*. Přel. Anna Fárová. Praha : Inverze, 1992 (dvojazyčné vydání).
- Linhartová, Věra. „Pour une ontologie de l'exil“ / „Za ontologii exilu“. In: *Paříž — Praha, Intelektuálové v Evropě / Paris — Prague, Intellectuels en Europe: Intellectuels en Europe*. Praha : Institut français de Prague, 1994, s. 65–69/71–75.
- Linhartová, Věra. „Za ontologii exilu“. In: *Soustředné kruhy*. Praha : Torst, 2010, s. 342–347.
- Martínek, Lubomír. *Nomad's Land*. Praha : Prostor, 1994.
- Měšťan, *Sladká jako med: poesie z exilu*. Mnichov : J. Měšťan, 1955.
- Nejstarší řecká lyrika*. Ed. Hošek, Radislav. Praha : Svoboda, 1981.
- Příbáň, Michal. „Kdo byla Reli Bernkopfová“. *Host*, 2001, roč. 17, č. 2, s. 40–43.
- Příbáň, Michal. *Prvních dvacet let. Kulturní rada a další kapitoly z dějin literárního exilu 1948–1968*. Brno : Host, 2008.
- Putna, Martin C. *Česká katolická literatura v kontextech 1945–1989*. Praha : Torst, 2017.
- Schneedorfer, Ivan. *Básně z poloostrova*. München : PmD, 1987.
- Schneedorfer, Ivan. *Básně*. Praha : Torst, 2002.

21 Tamtéž, s. 173.

22 Tamtéž, s. 162.

Součková, Milada. *Sešity Josefíny Rykrové*. Praha : Prostor, 1993.

Stolz-Hladká, Zuzana. „Human Existence As Strangeness And Writing As Estrangement — Aspects of Exile in the Texts of Vera

Linhartová“. *Canadian-American Slavic Studies*, 1999, roč. 33, č. 2-4, s. 153-177.

Williams, Gareth D. *Banished Voices. Readings in Ovid's Exile Poetry*. Cambridge : Cambridge University Press, 1994.

Tato práce vznikla za podpory projektu Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě reg. č.: CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734 financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj.